

دوروی سکه صادرات محصولات کشاورزی

این فعال بخش کشاورزی با اشاره به اینکه باید مازاد محصولات کشاورزی را مدیریت کنیم، یادآور می‌شود: «براساس گزارش‌های کارشناسان مربوطه، حدود یک میلیون تن سیب و مرکبات مازاد تولید کرده‌ایم. وضعیت تولید در باغ‌ها و موجودی انبارها نیز این مطلب را تأیید می‌کند. سؤال اینجاست که چرا نباید به اندازه نیاز کشور تولید کنیم که هم ضایعات کمتر داشته باشیم و هم آب کمتری مصرف شود؟ چرا به‌جای استفاده از منابع زیرزمینی برای تولید سیب و پرتقال محصولات دیگری را با توجه به شرایط اقلیمی جایگزین نمی‌کنیم؟ آیا بهتر نیست به جای تولید مرکبات و صادرات آن، گیاهان دارویی کشت و صادر کنیم؟»

خاکزاد با بیان اینکه موضوع کشاورزی و مدیریت منابع آب موضوع بسیار مهمی است، اضافه می‌کند: «باید برای این مسئله برنامه‌ریزی دقیقی داشته باشیم. حتی اگر می‌خواهیم صادرات داشته باشیم یکی از راه‌های مدیریت منابع آبی، کاهش سطح زیرکشت است که برای دستیابی به این مهم باید از علم ژنتیک استفاده کنیم. یعنی باید یا بذرها را هیبرید کنیم یا به‌دنبال بذرها مقاوم باشیم تا از این طریق ۲۰ تا ۲۵ درصد به میزان تولید اضافه شود.»

کامبیز بازرگان، عضو انجمن علوم خاک ایران نیز درباره تهدیدهای بخش کشاورزی برای آب و خاک کشور می‌گوید: «آمار و ارقام و گزارش اخیر اتاق بازرگانی نشان می‌دهد کشور ما در صادرات هیچ محصول کشاورزی مزیت نسبی ندارد به جز بعضی گیاهان دارویی مانند زیره سبز، زیره سیاه و بابونه. مادر کشت زعفران مشکل داریم. قیمت جهانی پسته کشور افت قابل توجهی داشته و تولید محصولات را اقتصادی نشان نمی‌دهد.»

او می‌افزاید: «اتاق بازرگانی گزارشی را منتشر کرده که در آن وضعیت صادرات محصولات در طول سال‌های گذشته مورد تحلیل قرار گرفته است. محصولات صادراتی ایران به لحاظ ارزش افزوده، روند کاهشی داشته، یعنی دلاری که به ازای صادرات هر کیلوگرم سیب، پسته، هلو و یا هر چیزی نصیب کشور می‌گردد نسبت به سال‌های قبل کمتر است.» این کارشناس بخش کشاورزی بیان می‌کند: «هندوانه برای کشاورز درآمد خوبی دارد در حالی که در کلان، کشت آن برای منافع ملی کشور تهدیدکننده است. مهم‌ترین مسئله این است که ما نتوانستیم منافع کشاورزان را با منافع ملی همراستا کنیم. کار دولت‌ها این است که منفعت آحاد مردم را با منفعت ملی هم‌سو کنند. وقتی در خیابان حرکت می‌کنید و به چراغ قرمز می‌رسید منفعت شخصی شاید عبور از چراغ قرمز را به شما توصیه کند اما دولت قانون‌گذاری می‌کند و چراغ قرمز کار می‌گذارد، پلیس می‌گذارد و افراد را توجیه می‌کند که هنگام قرمز بودن چراغ افراد هر چقدر هم عجله داشته باشند باید بایستند. این مقیاس دولت است وگرنه اگر مقیاس رانندگان باشد هرکس می‌خواهد از هر کجا می‌خواهد عبور کند.»

حالا و در چنین شرایطی که دولت چهاردهم و کابینه آن به‌تازگی آغاز به کار کرده‌اند باید دید تدبیر دکتر پزشکیان برای رفع این مشکل چه خواهد بود.

ایران بالاترین صادرکننده آب مجازی در خاورمیانه است. این درحالی است که برخی کارشناسان بخش کشاورزی معتقدند که صادرات محصولات کشاورزی باید متوقف شود. محمدجواد خاکزاد رستمی، فعال و کارشناس بخش کشاورزی، در این باره می‌گوید: «دولت باید کل صادرات محصولات کشاورزی را متوقف کند. به هیچ عنوان صادرات محصولات کشاورزی با این شرایط آبی و اقلیمی، با وجود این همه کویر و خشکی مقرون به‌صرفه نیست.» او ادامه می‌دهد: «با همه موارد ذکر شده، به دلیل شرایط اقلیمی، کاهش شدت بارندگی و استفاده بیش از حد از سفره‌های زیرزمینی و شور شدن آب‌ها ممکن است نتوانیم می‌مورد نیاز بخش کشاورزی را تأمین کنیم. بنابراین به نظر می‌رسد دولت باید هرچه سریع‌تر برای تأمین منابع آبی جدید اقدامات لازم را انجام دهد.»

دبیر اجرایی اتاق اصناف کشاورزی مازندران در پاسخ به این سؤال که آیا جلوگیری از صادرات به زیان کشاورزان نخواهد بود؟ می‌گوید: «انتخاب بین کشاورزی کوتاه‌مدت و پردرآمد و کشاورزی پایدار و بلندمدت، روشن و مشخص است. قطعاً باید به‌دنبال گزینه دوم باشیم. اینکه سفره‌های زیرزمینی را از دست بدهیم و اراضی دچار فرونشست شوند و در برابر آن از راه‌های داشته باشیم، منطق درستی نیست.» خاکزاد رستمی با بیان اینکه اگر دولت و کشاورز مصمم هستند بخش کشاورزی کشور اقتصادی و آرا‌ور باشد باید ابتدا به فکر تأمین منابع آبی آن باشند، تأکید می‌کند: «نمی‌شود آب نداشته باشیم و بگوییم صادرات کار خوبی است. صادرات زمانی منطقی است که منابع کافی در اختیار داشته باشیم. در حقیقت یک مقایسه ساده است. آیا بهتر است محصولات کشاورزی تولید و به کشورهای دیگر صادر کنیم و منابع آبی کشور را به پایان برسانیم یا اینکه آن منبع ارزشمند را برای سال‌های آینده حفظ کنیم؟ اگرچه معتقدیم یا تولید داخل هم می‌توان کشاورزی اقتصادی داشت.»

کدام محصولات کشاورزی بیشترین صادرات را دارند؟

در این مدت انواع پسته با ۳۵۲ میلیون دلار، گوجه رنگی با ۱۷۷ میلیون دلار، سیب ۱۱۱ میلیون دلار، هندوانه ۱۰۸ میلیون دلار و سیب‌زمینی با ۵۲ میلیون دلار بیشترین میزان صادرات را در بین محصولات کشاورزی به خود اختصاص داده‌اند. فلفل گلخانه‌ای، پرتقال، انواع پسته، سیب و انواع کاهو به ترتیب بیشترین میزان رشد صادرات را در این مدت در بین محصولات کشاورزی دارا بودند. در بین ۲۰ قلم نخست محصولات کشاورزی صادراتی، پنج قلم کالا با کاهش صادرات مواجه شده‌اند. بر همین مبنا صادرات انواع زعفران ۵۳ درصد، هلو، شلیل و شفتالو ۱۶ درصد، هندوانه ۱۵ درصد، آلبالو ۱۳ درصد و انگور خشک کرده ۱۰ درصد کاهش داشته است.

در این میان نظرات مختلفی درباره صادرات محصولات کشاورزی که با صرف آب فراوان تولید شده، مطرح می‌شود که به آن صادرات آب مجازی می‌گویند. آب مجازی چیست؟ آب مجازی در واقع مقدار آبی است که یک کالا یا فراورده کشاورزی در فرایند تولید مصرف می‌کند تا به مرحله تکامل برسد و مقدار آن معادل جمع کل آب مصرفی در مراحل مختلف زنجیره تولید از لحظه شروع تا پایان است. به‌طور مثال برای تولید یک کیلوگرم گندم ۱۳۰۰ لیتر آب مصرف شده است. در تئوری تجارت، آب مجازی به‌منظور کاهش فشار بر منابع آب، به کشورهای کم‌آب توصیه شده که به جای تولید مواد غذایی از منابع آب داخلی، به واردات مواد غذایی مبادرت ورزند و منابع آب داخلی را به فعالیت‌های تجاری برسد اختصاص دهند.

ایران بزرگ‌ترین صادرکننده آب مجازی است؟

حالا و در چنین شرایطی که کشور با بحران آب و خاک دست‌وپنجه نرم می‌کند خبری منتشر شده که نگرانی بسیاری از کارشناسان را بیشتر کرده و آن این است که

گزارش
صادرات محصولات کشاورزی، موضوعی است که همواره و طی سال‌ها و ادوار مختلف بحثی بر چالش بین کارشناسان و دولتمردان بوده است. اینکه آیا صادر کردن هر محصول کشاورزی با هر بهایی درست است و اینکه به ازای هر لیتر آب چند کیلوگرم محصول را به چه قیمتی صادر می‌کنیم؟ صادرات محصولات کشاورزی به گواه آمار، در طول ماه‌ها و سال‌های گذشته بارشد و توسعه نسبت به گذشته همراه بوده و به گفته مدیرکل آمار وزارت جهاد کشاورزی این محصولات به‌صورت مستقیم به بیش از ۳۷ کشور جهان صادر می‌شوند.

حسین آهنی، مدیرکل آمار و فناوری اطلاعات وزارت جهاد کشاورزی، بهار امسال درباره جزئیات صادرات محصولات کشاورزی گفته بود: «وضعیت کشورمان در عرصه تولید مواد غذایی و خوراکی به گونه‌ای است که خوشبختانه در حال حاضر بیش از ۱۳۵ میلیون انواع محصولات غذایی اعم از زراعی، باغی و دامی را به‌صورت داخلی و با دانش بومی تولید می‌کنیم.»

او همچنین بیان کرده بود: «در سایه سعی و اهتمام مسئولان و دست‌اندرکاران سلامت، در حال حاضر بیش از ۹۵ درصد نیازهای داخلی کشور را خودمان تأمین می‌کنیم. به همین دلیل است که تحریم‌های بیگانگان هیچ تأثیری بر روند زندگی جامعه ایران اسلامی ندارد.»

افزایش یک میلیارد دلاری صادرات محصولات کشاورزی

محمدعلی نیکبخت، وزیر جهاد کشاورزی دولت سیزدهم نیز در این باره این گونه توضیح داده بود: «در سال ۱۴۰۲ بیش از یک میلیارد دلار افزایش صادرات محصولات کشاورزی داشتیم که از لحاظ وزنی ۱۳ درصد و از لحاظ ارزشی ۲۳ درصد نسبت به سال ۱۴۰۱ رشد داشته است. بهبود دو میلیارد دلاری تراز تجاری این بخش، نشان داده که وضعیت کشاورزی از شرایط خوبی برخوردار است.» او با اشاره به عنوان سال جهش تولید با مشارکت مردم یادآور شده بود: «بر همین مبنا باید در سال ۱۴۰۳ در تراز تجاری محصولات کشاورزی، بهبود چشمگیرتری داشته باشیم. همچنین لازم است معاونت‌ها، سازمان‌ها و شرکت‌های تخصصی برنامه‌های خود را در راستای تسهیل امور و جلب مشارکت صادرکنندگان تنظیم کنند.»

بررسی آمارهای رسمی منتشر شده درباره جزئیات صادرات محصولات کشاورزی نشان می‌دهد که این آمار در پنج‌ماهه نخست امسال نیز نسبت به سال گذشته رشد داشته است. طبق اعلام گمرک، در پنج‌ماهه اول امسال دو میلیون و ۶۵۷ هزار تن محصولات کشاورزی به ارزش یک میلیارد و ۴۵۳ میلیون دلار صادر شده است.

گزارش
صادرات محصولات کشاورزی به‌عنوان بخشی از صادرات غیرنفتی همواره از اهمیتی خاص برخوردار بوده و در عین حال در مقاطع زمانی مختلف با حاشیه‌هایی همراه بوده است.

در این میان عده‌ای به اهمیت توانمندی و استقلال در تأمین مواد غذایی تأکید دارند و صادرات این محصولات را راهی برای بهبود شرایط کشور می‌دانند و عده‌ای دیگر با تأکید بر اهمیت موضوعات زیست‌محیطی، به نوعی جزو مخالفان این شیوه هستند. به گفته این دسته از کارشناسان، مهم‌تر از صادرات محصولات کشاورزی و آرا‌وری آن برای کشور، در نظر گرفتن مسائل و مشکلات کلان‌تری به‌نام بحران آب و خاک است که هر روز تشدید می‌شود و این منابع باید برای آیندگان نیز باقی بماند تا زندگی جریان داشته باشد.

دکتر عنایت‌اله بیابانی، قائم‌مقام دبیرکل خانه کشاورز یکی از مدیران و کارشناسان بخش کشاورزی است که با هفته‌نامه «آینه‌نو» درباره اولویت‌ها و ضرورت‌های صادرات محصولات کشاورزی در شرایط کنونی کشور از منظر بحران آب و بحران خاک به گفت‌وگو نشست که مشروح آن را در ادامه می‌خوانید.

● **به نظر شما دولت و وزارت جهاد کشاورزی، در راستای مدیریت تولید و صادرات محصولات کشاورزی در شرایط اقلیمی کنونی باید چه مسائل و نکاتی را مدنظر قرار دهند؟**

دولت که باید کارهای بسیاری در بخش کشاورزی در این زمینه انجام دهد اما در طول ادوار مختلف نتوانسته تکلیفی را که در مقابل تولیدکننده دارد به سرانجام برساند. حالا به دولت جدیدی رسیده‌ایم که در مورد بحران

برای مدیریت و توسعه تولید و صادرات محصولات و کالاها در بخش‌های مختلف به برنامه‌ریزی و استراتژی نیاز داریم. این برنامه باید برای توسعه صادرات در بخش‌های مختلف کشاورزی، صنعت، معدن و غیره در دستور کار دولت مردان و متولیان امر قرار گیرد.

همچنین مقتضی است این برنامه مدون به‌صورت هماهنگ با سایر دستگاه‌های متولی در امر تولید و تجارت به مرحله اجرا برسد. اگر از منظر تجاری به مسئله امروز اقتصاد کشور بنگریم، به این نتیجه می‌رسیم که در درجه نخست، بهترین طرح و برنامه برای تجارت، توسعه تجارت از نوع غیرنفتی است. بنابراین صادرات غیرنفتی باید در رأس امور قرار گیرد و همه منابع و نقدینگی مورد نیاز در همین راستا به سمت تولید روانه شود. از سوی دیگر باید این منابع را به تولیدی اختصاص دهیم که صادرات محور باشد؛ چرا که تجارت ستون فقرات اقتصاد هر کشوری است. به‌عبارت دیگر بر اساس این فرضیه باید به جای خودکفایی، مسئله تجارت غیرنفتی و توسعه آن را مد نظر قرار دهیم. در همین راستا همه متولیان امر و دستگاه‌های مسئول باید هماهنگ شوند و در جهت آن حرکت کنند. در دولت چهاردهم، رئیس‌جمهور بارها توجه به مسائل اقتصادی را به‌عنوان یکی از اولویت‌های اصلی کشور مورد تأکید قرار داده و در برنامه هفتم توسعه نیز که مورد توجه رئیس‌دولت چهاردهم است، بر افزایش صادرات ۲۳ درصدی در هر سال تأکید شده است. این هدف زمانی محقق می‌شود که برای همه بخش‌های اقتصادی برنامه داشته باشیم. در صنعت برنامه داشته باشیم و با نگاه تولیدی و صادراتی رو به جلو حرکت کنیم و توسعه صادرات غیرنفتی را در اولویت برنامه‌ها قرار دهیم. برای بخش کشاورزی نیز باید مزیت‌های خودمان را از مرحله کاشت، داشت، برداشت، سورتینگ، مشتریان داخلی و خارجی و بازار صادراتی و غیره بررسی کنیم و اولویت‌های هر منطقه و مزیتی که در آن منطقه وجود دارد را شناسایی کنیم. باید ببینیم که این مزیت‌ها به ازای هر محصول کشاورزی و در هر منطقه بر اساس مزیت‌ها و محدودیت‌های اقتصادی و اقلیمی کدام است و برای صادراتی که مقرون به‌صرفه است برنامه‌ریزی کنیم.

اگر مشاهده می‌کنیم که با توجه به صرف منابع مالی و منابع آب و خاک کشور، صادراتی را انجام می‌دهیم که به‌صرفه نیست، یعنی نیاز به تدبیر و برنامه داریم و دستگاه متولی مانند سازمان توسعه تجارت باید در این زمینه به‌صورت هماهنگ با سایر دستگاه‌ها و متولیان بخش تولید و تجارت کشور، برنامه هر بخش را به‌شکل دوره‌ای و سالانه پایش و نظارت کند. اگر این اتفاق رخ دهد و کشور با برنامه جلو برود می‌توان امیدوار به حل مشکل در حوزه توسعه صادرات بود؛ چرا که بدترین برنامه بهتر از بی‌برنامگی است.

در این میان باید هم‌زمانی آغاز به کار دولت چهاردهم و مجلس دوازدهم را با برنامه هفتم توسعه به فال نیک گرفت. با برنامه‌ریزی می‌توان اهداف این سند بالادستی مانند افزایش ۱۱ درصدی در تولید و صادرات نفت و افزایش ۲۳ درصدی در صادرات غیرنفتی را محقق کرد. البته باید به این مسئله توجه کرد که تجارت یک جاده دوطرفه است و شرط به خودی خود امر مذبوم نیست. به شرط آنکه به گونه‌ای مدیریت کنیم که نه تنها تراز تجاری ما مثبت باشد بلکه بتوانیم منابع حاصل از صادرات را خرج واردات کشور کنیم و با استفاده از این منابع نیاز ارزی کشور را تأمین کنیم. اگر به این هدف برسیم درواقع توانسته‌ایم با برنامه‌ریزی جلو برویم. در حوزه محصولات کشاورزی نیز باید به این نتیجه برسیم که کدام محصول باید و کدام محصول نباید تولید شود. کدام محصول بیشتر و کدام کمتر آب‌بر است. مسلماً باید برای تولید و صادرات محصولات کشاورزی مانند صیفی‌جات و محصولات جالیزی به فکر مقرون به‌صرفه بودن آن نیز باشیم. شاید طرح نکاشت که در سال‌های گذشته مطرح شد، طرح خوبی باشد و باید آن را اجرایی کرده و محصول مورد نظر را وارد کنیم.

در گفت‌وگو با قائم مقام دبیرکل خانه کشاورز تشریح شد صادرات محصولات کشاورزی یا حفظ منابع آبی؟

کارشناسان و مدیران این بخش بودید و بیشترین ارتباط را با کشاورزان و باغداران دارید. آیا مقاومت کشاورزان در برابر تغییر الگوی کشت یکی از موانع برای مدیریت تولید و صادرات محصولات کشاورزی بر مبنای مسائل کلانی از جمله بحران آب و خاک نیست؟ برای حل این مشکل چه باید کرد؟

مشکل در این زمینه عدم مدیریت و نبود نظارت در زمینه آب، مدیریت منابع آبی، تولید و مصرف است. در شرایطی که گران‌ترین محصول را تولید می‌کنیم، اگر ضایعات آن را محاسبه کنیم به اندازه‌ای است که پاسخگوی نیاز مصرفی بسیاری از مردم است. بنابراین باید بازنگری کلی و بازمهندسی کلان در زمینه مسائل کلان مرتبط با تولید و صادرات محصولات کشاورزی از جمله آب، اولویت‌ها و مزیت‌های تولید محصولات کشاورزی داشته باشیم. در شرایط کنونی دنیا در حال روبه‌رو شدن با معضل بزرگی به نام بحران آب است. بنابراین باید به این مسئله بیندیشیم که چگونه تولید و مصرف را حاصل این زحمات را چگونه بهره‌بردار می‌کنیم. از سوی دیگر روی این نکته برنامه‌ریزی کنیم که حمایت‌های مختلف مد نظر دولتمردان و متولیان بخش کشاورزی را به کدام طبقه و کدام دسته از تولیدکنندگان بدهیم تا بتوانیم در این زمینه به موفقیت‌های قابل توجهی برسیم و الگوی کشت مناسبی را اجرایی و پیاده‌سازی کنیم.

● **در آخر اینکه چه کاری باید انجام داد که کشاورزان اعتماد کرده و سیاست‌های کلان مد نظر متولیان این حوزه را اجرایی کنند؟**

اگر همه ما از جمله مدیران درست و با صداقت عمل کنیم و کشاورزان این مسئله را ببینند، مسلماً حمایت خواهند کرد.

به‌عبارت دیگر در شرایط اقلیمی کنونی و بحران آب و خاک باید چنین اولویت‌هایی را مد نظر قرار داد و با در نظر گرفتن مزیت‌ها و ضروریات زندگی مردم، این گونه محصولات را در صدر لیست و فهرست خود مورد توجه قرار داد و روی تولید آن‌ها سرمایه‌گذاری کرد. نباید توجه و تمرکز خود را صرف تولید محصولاتی مانند سبزی و صیفی و سایر محصولاتی کنیم که جزو ضروریات زندگی مردم نیست.

● **به نظر شما با توجه به رویکردهای مدنظر دولت تقویت بخش دولتی یا بخش خصوصی و بدنه کارشناسی در حوزه کشاورزی امیدوار بود تا وضعیت این بخش زیربنایی بهبود پیدا کند؟**

البته پاسخ به این سؤال زود هنگام است و باید به دولت و دولتمردان فرصت بدهیم تا ببینیم چه تصمیماتی اتخاذ می‌کنند و عملکرد آن‌ها چگونه است. دیدگاه دولتمردان این است که به بهبود و پیشرفت نگاه و توجه ویژه دارند. البته باید اولویت و رجحیت را به مسائلی اختصاص دهیم که با سفره و روزی مردم در ارتباط است. سپس باید آب و منابع آبی را مدیریت کنیم.

وقتی سیلی به وقوع می‌پیوندد، جمع‌آوری سیلاب هم باید در دستور کار قرار گیرد. این مسئله نیز بخشی از موضوع کلانی به نام مدیریت منابع آبی است؛ چرا که از جمع‌آوری همین سیلابی که باعث ویرانی و خرابی است می‌توان به‌عنوان منشأ خبر و برکت استفاده کرد و پرداختن به جزئیات آن و ارائه آن به دولت و دولتمردان فرصت و زمان بیشتری را می‌طلبد، البته اگر متولیان بخش کشاورزی بخواهند.

● **شما از ابتدا تاکنون جزو بهره‌برداران بخش کشاورزی،**

آب و خاک، تولید محصولات کشاورزی و روابط اقتصادی باید سیاست‌هایی اتخاذ کند که به سود بخش کشاورزی باشد و منافع ملی را نیز در برگیرد. البته بحث درباره جزئیات این امر در نشست بسیار تخصصی طی ساعات طولانی مطرح شده و این مسائل گفته شده تا دولت بتواند در مسیری درست حرکت کند.

● **به نظر شما چه اولویت‌هایی وجود دارد که در شرایط بحرانی آب و منابع زیرزمینی، تولید و صادرات محصولات کشاورزی به‌درستی و با در نظر گرفتن همه ضرورت‌های موجود انجام شود؟**

قانون‌گذاری در این زمینه سیاست‌های کلان و تخصصی را می‌طلبد که باید توسط کارشناسان مورد بحث و بررسی قرار گیرد. به‌عنوان مثال در شرایط کنونی و دنیای علم و فناوری، نمی‌توان نوعی محصول کشاورزی تولید کرد که بهای تولیدش با توجه به میزان صرف آب، انرژی و سایر هزینه‌ها سه برابر بیشتر از بهای صادراتی آن محصول باشد. بنابراین باید تأمین امنیت غذایی و اولویت‌های مردم در این زمینه را در نظر بگیریم.

باید ببینیم در تولید کدام محصولات با توجه به شرایط اقلیمی و مسائل مرتبط، مزیت‌های نسبی بیشتر و امتیازات بالاتری داریم و روی آن‌های تمرکز کنیم.

● **مهم‌ترین امتیازها یا اولویت‌هایی که باید در نظر داشت و به آن‌ها توجه ویژه کرد کدام هستند؟**

مهم‌ترین اولویت‌ها مزیت‌ها این است که ببینیم محصولی مانند گندم اولویتش از منظر سیاسی، اقتصادی و اجتماعی برای دولت و مردم مهم است و آن را در صدر قرار دهیم. از سوی دیگر باید بررسی کنیم تا متوجه شویم میزان مصرف آب برای هر هکتار تولید گندم چقدر است و این میزان در مناطق و اراضی مختلف تا چه اندازه تغییر خواهد کرد.